

Максіменцев М. Г.,

кандидат економічних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТАТТЕЮ 240 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті надано кримінологічну характеристику осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 240 Кримінального кодексу України. Установлено, що більшість із цих осіб – громадяни України чоловічої статі, неодружені, працездатні, але не працюючі, у віці 30–50 років. Кожен четвертий випадок учинення злочинів, передбачених ст. 240 Кримінального кодексу України, – кримінологічний рецидив. Неповнолітніх у структурі осіб злочинців-надкористувачів – 2%. Виявлено зв'язок процесів маргіналізації українського суспільства та поширення злочинності у сфері надкористування.

Ключові слова: надра, надкористування, злочинність, корисні копалини, особа злочинця, маргіналізація.

Постановка проблеми. Кримінальна експлуатація природи – це експлуатація майбутніх поколінь, прояв варварства, найточніший діагноз кризового суспільного стану. Інтенсивне відтворення екологічної злочинності загалом і злочинності у сфері надкористування зокрема є викликом вітальним основам людського буття. І не тільки в його природничо-біологічному вимірі, а й в етичному, моральному. Тому проблеми протидії кримінальному надкористуванню, як й іншим видам експлуатації природи, виявляють себе серед найбільш значущих для забезпечення прогресивного суспільного розвитку. При цьому ефективна кримінально-превентивна діяльність виявляється неможливою за відсутності її належної предметної специфікації, сфокусованості на найбільш значущих криміногенних факторах, причинні обриси яких формуються саме в орбіті особистісних якостей. Отже, кримінологічний аналіз осіб, які вчиняють злочини у сфері надкористування, виявляється важливим завданням на сучасному етапі розбудови системи протидії злочинному надкористуванню в новітніх кризових умовах.

Проблеми протидії злочинності у сфері надкористування під різним кутом зору висвітлювались у численних кримінально-правових і кримінологічних працях В.Ф. Баранівського, З.Б. Бахмудова, О.В. Виноградової, С.Б. Гавриша, Р.А. Гурбанова, Т.В. Корнякової, В.К. Матвійчука, Г.С. Поліщука, І.В. Попова, В.М. Присяжного, А.М. Притули, Б.Б. Тангієва, Ю.А. Турлової А.М. Шульги та інших учених. Визначаючи їх ґрунтовний характер і значущість для кримінологічної доктрини й практики, зауважимо, що інформація про особу злочинця значною мірою лишається *terra incognita*. Варто визнати відсутність сучасного, об'єктивного й повного знання про осіб злочинців-надкористувачів.

Мета статті полягає в установленні, наданні опису та поясненні кримінологічно значущих рис осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 240 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принадгідно звернімо увагу на результати дослідження В.В. Фінчук, яка надає опис осіб злочинців у паливно-енергетичному комплексі – вельми близькому до надкористування, перетинається з ним у площині вугледобувної та нафтогазодобувної промисловості. Серед іншого дослідниця констатує, що за статтю злочинці мають такі особливості: у всіх галузях злочини вчинялися чоловіками, оскільки вони частіше за все обіймають матеріально-відповідальні посади: у нафтогазовій галузі – 73%, у вугільній – 60,6%. За віком: осіб, які вчинили такі злочини, поділено на групи: у нафтогазовій галузі – до 25 років – 1,4%, від 25 до 35 років – 37,7%, від 36 до 50 років – 56,8%, 50 і більше років – 4,1%; в електроенергетичній – до 25 років – 12,73%, від 25 до 35 років – 31,69%, від 36 до 50 років – 38,70%, старші за 50 років – 16,88%, у вугільній – від 40 до 50 років – 45% [1, с. 9]. Також установлено, що за освітнім рівнем серед злочинців, які вчинили злочини в нафтогазовій галузі, мають вищу освіту – 57,7%, середню спеціальну – 32,7%, середню загальну – 9,6%. За місцем проживання: загалом у всіх галузях ПЕК переважають мешканці міст – 58%, сільської місцевості – 42% [1, с. 9, 10]. Особливістю кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють злочини в нафтогазовому комплексі України, є те, що в 78,2% випадках особи абсолютно позитивну характеристику, а 76% були одруженими [1, с. 10].

Визначаючи викладені відомості загалом обґрунтованими й такими, які заслуговують на увагу, варто, тим не менше, вказати, що дослідження виявило дещо інші ознаки осіб, які вчиняють злочини у сфері надкористування, з числа основних (базових) кримінальних практик.

Звертаючись до опису й пояснення ознак осіб злочинців-надкористувачів, виявлених нами в ході аналізу матеріалів статистичної звітності Генеральної прокуратури України, МВС і Державної судової адміністрації України, а також судових вироків і матеріалів кримінальних проваджень, зібраних експертних оцінок, звернімо увагу передусім на соціально-демографічні та соціально-рольові характеристики. Так, 99,6% із цих злочинців є громадянами України. Поодинокі випадки видобування бурштину в Рівненській області громадянами РФ і Республіки Білорусь зафіксовані у 2008 та 2011 рр. Так само до 2014 р. фіксувалися одиничні факти незаконного видобування кам'яного вугілля громадянами РФ на території Донецької обл. Здебільшого іноземці залучаються до подібних злочинів на підставі родинних зв'язків, тобто у зв'язку з їх утягненням у злочинну діяльність родичем – громадянином України. Однак із 2014 р. такі випадки жодного разу не реєструвалися.

Абсолютна більшість (98,9%) злочинців, які вчиняють порушення правил охорони й використання надр, – чоловіки. Жінки становлять не більше як 1,1%, що значно менше за се-

редній відсоток жінок у структурі загальної злочинності, який, як відомо, коливається в межах 10–14%. Це пояснюється тим, що незаконне видобування корисних копалин (а саме цей різновид кримінального надкористування істотно превалює в його структурі) вимагає певних знань, досвіду, навичок у гірничій діяльності, відповідного кола соціальних зв'язків, фізичної сили для важких робіт, що властиво здебільшого саме чоловікам. Жінки ж основному притягаються до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 240 у сукупності зі ст. ст. 364 чи 367 КК України, що характерно для випадків порушення порядку використання надр, учиненого службовими особами через службову недбалість, тобто необережно, або умисно, зловживаючи службовим становищем, з метою отримання прибутку. Останнє, як правило, поєднується зі службовим підробленням (ст. 366 КК України).

Також зауважимо, що частка жінок серед злочинців-надкористувачів є меншою (причому більше ніж удвічі) і за відповідне середнє значення питомої ваги жінок по екологічній злочинності. Так, зокрема, в результаті здійсненого дослідження кримінологічних засад запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля Т.В. Корнякова підтверджує тезу, що злочинні посягання на суспільні відносини у сфері охорони, використання та відновлення природних ресурсів є суто «чоловічим заняттям». Питома вага осіб чоловічої статі в загальній кількості винних у вчиненні аналізованих злочинів становить 97,3%. Отже, констатує дослідниця, лише 2,7% таких злочинів учинено жінками [2, с. 236–237]. І цей відсоток, ще раз наголосимо, є суттєво вищим за показник частки жінок у злочинному надкористуванні, чим додатково підкреслюється специфічність цього феномена. Як, власне, й інших ґносеологічно та функціонально автономних різновидів екологічної злочинності.

У цьому контексті слушно вважаємо думку Ю.А. Турлової, яка зазначає, що залежно від спрямованості посягань злочинна активність жінок є в них істотно різною. Частка жінок серед браконьєрів (незаконне полювання та незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом) становить лише 0,5%. Серед тих, хто знижує або пошкоджує об'єкти рослинного світу, – 11,1%, учиняє незаконну порубку лісу – 4%, злочини у сфері забруднення довкілля – 15,5%. Стосовно ж порушення правил охорони та використання надр аналогічний показник становить 1,2% [3, с. 164]. Остання цифра практично відповідає тій, яка встановлена за нашим дослідженням (1,1%). Незначна різниця зумовлюється відмінними періодами кримінологічного аналізу.

У більшості випадків ідеться про вчинення жінками незаконного видобування підземної прісної води засобами та потужностями (в т. ч. працівниками) комунальних чи інших за формою власністю підприємств. І лише у виключних випадках (нами виявлено лише один) жінки є організаторами чи підбурювачами до незаконного видобування корисних копалин як загальний суб'єкт цього злочину.

Ще одним аргументом на користь того, що незаконне видобування корисних копалин вимагає певного досвіду, специфічних знань, є віковий розподіл осіб злочинців. Зокрема, переважаючою є вікова група від 30 до 50 р., на яку припадає близько половини (49,8%) усіх злочинів досліджуваного категорії.

Водночас другою за питомою вагою в структурі злочинців-надкористувачів є вікова група 18–24 роки, на яку припадає 18,6%. Тобто практично кожен п'ятий – шостий злочинець

є особою найбільш працездатного віку, віку активної вторинної соціалізації, здобуття вищої освіти, набуття професії, кар'єрного зростання, розвитку позитивних соціальних зв'язків, створення сім'ї. До цього додати ще 17% осіб, віком 25–29 років, яких також можна включити до категорії найбільш соціально активних, і формується вельми тривожна панорама поєднання тенденцій криміналізації (у кримінологічному розумінні цього терміна) й маргіналізації населення, омолодження останньої.

Вельми високим є також і відсоток злочинів вікової групи 50–64 роки – 12,5%, що також вище за аналогічний показник по загальній злочинності в державі. На нашу думку, це може вказувати на соціальну необлаштованість і незабезпеченість працездатних осіб старшого віку, які втратили роботу та мають відомі труднощі у працевлаштуванні, в тому числі пов'язані з віком.

Найменш кримінально активними при цьому є особи, віком 65 років і старше. Їх відсоток у структурі осіб злочинів-надкористувачів невисокий (0,1%), що загалом закономірно, зважаючи на описані вище особливості кримінальних практик у сфері надкористування, зокрема незаконного видобування корисних копалин.

Окремо варто вказати на те, що приблизно у 2% випадків злочин, передбачений ст. 240 КК України, вчиняється неповнолітніми або за їх участю. Ця обставина актуалізує проблему втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України), а також їх експлуатації (у розумінні ст. 150 КК України). Водночас, як засвідчив здійснений нами аналіз слідчої й судової практики, лише в одному з п'яти випадків учинення злочинного порушення правил охорони та використання надр за участю неповнолітніх відбувається кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 240 і 304 (або ст. 150) КК України. Певна річ, не кожен факт участі неповнолітнього у злочинному порушенні правил охорони або використання надр є результатом його втягнення. Утім варто зважати й на низку хиб правозастосовного процесу (а їх спектр – широкий: від низької кваліфікації, надмірного службового навантаження й до корупції в правоохоронних і судових органах), що нерідко мають своїм наслідком неправильну (в тому числі й неповну) кваліфікацію злочинів.

Утягнення неповнолітніх у кримінальні промисли щодо добування корисних копалин не є рідкістю. Зібрані нами експертні оцінки дають підстави для висновку, що неповнолітні найбільш активно залучаються до незаконного видобування кам'яного вугілля на так званих «копанках» і бурштину. Здебільшого вони виконують допоміжну, підсобну роль. Наприклад, 24.07.2016 Маневицький районний суд Волинської області виніс вирок чотирьом громадянам, які видобували бурштин-сирець на територіях між селами Вовчецьк і Велика Ведмежка Маневицького району. Серед них було двоє учнів школи. Нелегальних старателів затримали на місці злочину та вилучили 0,95 грама бурштину [4].

У функціональному ж аспекті злочини, передбачені ст. ст. 150, 304 КК України, щодо порушення правил охорони та використання надр варто вважати акцесорними, такими, що забезпечують можливість учинення базового різновиду кримінальних практик узагалі або ж полегшують його, інтенсифікують, створюють умови для більшої рентабельності за рахунок меншої оплати праці неповнолітніх. І хоча втягнення неповнолітніх у подібного роду злочинну діяльність характерна для

випадків її організації та здійснення невеликими за обсягом групами осіб (як правило, до 10 осіб), усе ж варто вважати, що й такий масштаб створює серйозну небезпеку для суспільної моральності, нормального розвитку неповнолітніх, а надто в тих випадках, які пов'язані з пропуском ними навчальних занять, заподіянням істотної шкоди їхньому освітньому рівню, здоров'ю.

Групова диференціація осіб злочинців-надрокористувачів за освітнім критерієм підтверджує раніше висловлену в кримінологічній науці думку та емпірично підтвержене положення про зв'язок освіченості й кримінальної активності. Так, найбільш значущими за обсягом є групи злочинців з повною загальною середньою (43,8%) та професійно-технічною (36,4%) освітою.

Кожен десятий злочинець (10,1%) має базову середню освіту. Тобто приблизно 90,3% усіх злочинців, які вчиняють порушення правил охорони та використання надр, мають середню освіту. Вищу, відповідно, має лише 9,7%: повну вищу – 8,1%, базову вищу – 1,6%.

У зв'язку з викладеними обставинами цілком закономірним видається те, що більшість усіх осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 240 КК України, на момент їх учинення були працездатними, але ніде не працювали та не навчалися. Таких, зокрема, включаючи й офіційно безробітних, близько 79%. Отже, не більш як кожен п'ятий злочинець офіційно працює, що додатково підкреслює гостроту проблеми маргіналізації українського суспільства, яка передусім проходить червоною лінією через соціально-економічну систему, виражається в неможливості у значній частині населення здійснити економічну самореалізацію через працю.

У тому числі це стосується й тих, хто працює, але стає на шлях учинення злочину. Тут, певна річ, можна і треба вести мову про консьюмеризацію масової свідомості, поширення психології корисливості й споживацтва, що є загальносвітовою тенденцією. Проте не можна не вказати й на те, що сам факт працевлаштування жодною мірою не гарантує сучасному українцю те, що він не буде жити за межею бідності. На це вказує й низка статистичних макроекономічних показників у зрізі добробуту громадян, і саме життя.

У цьому контексті симптоматичними видаються й дані дослідження С.Л. Хмуровської, яка констатує, що, за результатами аналізу кримінальних справ, основним джерелом існування 84% осіб, винних у незаконному видобуванні бурштину-сирцю, була злочинна діяльність, 16% – посилалися на матеріальну допомогу друзів і родичів. Лише деякі зазначили, що основним джерелом їх існування була трудова діяльність. Тому для певної категорії осіб злочинна діяльність була способом розв'язання матеріально-побутових проблем [5, с. 82].

З числа осіб, які на момент учинення злочинного порушення правил охорони та використання надр працювали, найбільш вагомою є категорія приватних підприємців – 29,7%, приблизно 21,6% – робітники, 16,2% – працівники господарських товариств, 2,8% – державні службовці, 18,9% – інші службовці (працівники органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів), 10,8% – інші категорії працюючих.

Серед неповнолітніх, які вчинили злочин, передбачений ст. 240 КК України, 68% – студенти закладів вищої освіти, 32% – учні загальноосвітніх шкіл і/або професійно-технічних училищ і привієнних до них закладів освіти.

Певним чином доповнює кримінологічний портрет особи злочинця-надрокористувача той факт, що більшість із них (67,5%) на момент учинення злочину не мали власної сім'ї, були неодруженими (незаміжними), а 14,9% мали на утриманні малолітніх дітей. І ці обставини також можна розглядати як один із факторів зумовлення кримінального надрокористування. Сім'я – найпотужніший осередок формування особистості, провідний мікросоціальний інститут, найбільш потужна мала соціальна група, життєдіяльність у якій найбільшою мірою впливає на установки, диспозиції особистості, корегує її спрямованість, чинить суттєвий вплив на утвердження провідних елементів генеральних (в аспекті провідних видів позасімейної діяльності) мотиваційних процесів. Отже, сім'я за нормальних умов її розвитку постає потужним антикриміногенним фактором, що сприяє розвитку конструктивних форм і напрямів самореалізації особи в тому числі й у трудовій діяльності, виховних практиках тощо. Дефіцит же сімейних зв'язків детермінує зворотні ефекти, в тому числі й деструктивні життєві стратегії, ситуативність поведінки, нестійкість установок, що серед іншого має й криміногенні наслідки.

Статистична ж картина свідчить, що приблизно лише кожен третій злочинець був одружений (заміжній), близько 65% із них засуджено за незаконне видобування прісної води, яке здебільшого здійснювалося в межах легальної трудової діяльності або паралельно з нею.

Окремо зауважимо на тому, що для злочинців-надрокористувачів характерним є вельми високий відсоток рецидиву. Незняту або непогашену судимість на момент учинення злочину у сфері надрокористування мали близько 5,9% осіб (узагальнені результати за 2003–2017 рр.), з них – 66,7% мали 1 судимість, 25% – 2 судимості, 8,3% – 3 й більше. Водночас злочинну діяльність ще 19% злочинців досліджуваної категорії можна охарактеризувати як кримінологічний рецидив. Тобто на момент порушення правил охорони та використання надр судимість була погашена або знята в установленому законом порядку. Отже, сукупна частка тих, хто мав попередній кримінальний досвід, сягає 24,9%.

Примітно, що вказаний досвід не є однорідним, у більшості своїй належить до злочинів загальнокримінальної спрямованості. Так, приблизно 60% із них – ненасильницькі злочини проти власності (92% – крадіжки, 8% – шахрайство), 27% – злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів (95% – ст. 309 КК України, 5% – ст. 307 КК України), 8% – злочини у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту, 5% – інші злочини (зокрема, передбачені ст. ст. 162, 358, 240 та іншими статтями КК України). Отже, для злочинності у сфері надрокористування не є характерним спеціальний рецидив.

Однак знову ж таки мусимо констатувати, що ця обставина вказує не стільки на відсутність факту злочинної професіоналізації та спеціалізації у сфері надрокористування, скільки на високий ступінь латентності кримінальних промислів відповідної спрямованості. По-справжньому великі обсяги незаконного видобування корисних копалин (передусім бурштину-сирцю та кам'яного вугілля) забезпечується квазіправовим прикриттям, розгалуженою мережею стійких корупційних зв'язків, схем, у зв'язку з чим виявляється практично недоступним для викриття правоохоронними органами, відображення у статистичній звітності, інших джерелах емпіричної інформації, при-

датної для оброблення, аналізу й узагальнення з високим ступенем формалізації та репрезентативності.

Висновки. У результаті здійсненого дослідження встановлено, що більшість осіб, які вчиняють злочини у сфері надкористування, є громадянами України, чоловічої статі, неодружені, працездатні, але не працюючі. Переважаючою є вікова група від 30 до 50 р. Неповнолітніх у структурі осіб злочинців-надкористувачів – 2%. Виявлено зв'язок процесів маргіналізації українського суспільства та поширення злочинності у сфері надкористування. Кримінологічний рецидив становить близько 25%.

З числа осіб, які на момент учинення злочинного порушення правил охорони та використання надр працювали, найбільш вагомою є категорія приватних підприємців і робітників. Найбільшими за обсягом є групи злочинців з повною загальною середньою та професійно-технічною освітою Серед неповнолітніх, які вчинили злочин, передбачений ст. 240 КК України, більшість – студенти закладів вищої освіти, кожен третій – учень загальноосвітньої школи чи прирівняного до неї закладу освіти.

Література:

1. Фінчук В.В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у паливно-енергетичному комплексі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Ірпінь, 2017. 23 с.
2. Корнякова Т.В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.
3. Турлова Ю.А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2018. 463 с.
4. Дев'ять вироків за два роки: як правоохоронці розслідують «бурштинові справи» на Волині. *Громадське. Волинь*. 2018. 3 квітня. URL: <https://hromadske.volyn.ua/devyat-vyrokiv-za-dva-roky-yak-pravoohorontsi-rozsliduyut-burshtynovi-spravu-na-volyni/> (дата звернення: 03.10.2018).

5. Хмуровська Л.С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2011. 262 с.

Максименцев М. Г. Кримінологическая характеристика лиц, совершающих преступления, предусмотренные статьей 240 Уголовного кодекса Украины

Аннотация. В статье дана кримінологическая характеристика лиц, совершающих преступления, предусмотренные ст. 240 Уголовного кодекса Украины. Установлено, что подавляющее большинство из них – граждане Украины мужского пола, не женатые, трудоспособные, но не работающие, в возрасте 30–50 лет. Каждый четвертый случай совершения преступлений, предусмотренных ст. 240 Уголовного кодекса Украины, – кримінологический рецидив. Несовершеннолетних в структуре преступников-недропользователей – 2%. Выведена связь процессов маргинализации украинского общества и распространения преступности в сфере недропользования.

Ключевые слова: недра, недропользование, преступность, полезные ископаемые, личность преступника, маргинализация.

Maksimentsev M. Criminological characteristics of persons committing crimes provided by art. 240 Criminal Code of Ukraine

Summary. The article is dedicated to the criminological characteristics of persons committing crimes by art. 240 Criminal Code of Ukraine. It has been established that the overwhelming majority of them are male citizens of Ukraine, not married, able-bodied, but not working, at the age of 30–50 years. Every fourth case of crimes by art. 240 Criminal Code of Ukraine – criminological relapse. It's 2% of minors in the structure of criminals-subsoil users. The connection of the processes of marginalization of Ukrainian society and the spread of crime in the sphere of subsoil use has been revealed.

Key words: subsoil, subsoil use, crime, minerals, identity of the offender, marginalization.